

Het herbarium van Elie van Rijckevorsel

Jelle Reumer [directeur, Natuurhistorisch Museum Rotterdam; reumer@hetnatuurhistorisch.nl]

Een zeventienjarige jongen zit op een stoel in de studio van de fotograaf, houdt met zijn rechterhand een boek vast dat met de rug op een klein tafeltje staat en kijkt vorsend in de lens van de camera. Elie van Rijckevorsel is naar de mode van die dagen gekleed in een pak waar tegenwoordig geen zeventienjarige meer in gezien wil worden, compleet met een vest, een zware wollen jas, een wit overhemd, veterloze laarsjes en een obstinaat scheefzittende poging tot een vlindestrik. Het grijze, bebaarde hoofd van de bejaarde Darwin, of Marx, had naadloos op deze outfit gepast, maar de jongen op de foto heeft vermoedelijk zelfs geen begin van baardgroei. In 1862, het jaar dat de foto genomen werd, verhuisde deze jongen met zijn familie in het kielzog van een geesteszieke vader van Rotterdam naar Zwitserland. Elie zelf verkaste in dat kader van een kostschool in Vianen naar het Polytechnikum in Zürich, en de foto is dus genomen in een voor de jongen woelig jaar. Schijnbaar zelfverzekerd kijkt Elie ons aan, met heldere, diepliggende ogen die geen emotie verraden en een mond die eenzelfde poly-interpretabele vorm bezit als de mond van La Gioconda, de Mona Lisa van Leonardo da Vinci. Is het een glimlach? Een grijns? Een bewijs van jeugdige ongenaakbaarheid? Of trekt er een spootje van twijfel aan de linker mondhoek?

Botanische eclectica

We zullen het niet weten. Het is onmogelijk om aan Elie de vraag te stellen die tegenwoordig in ieder televisieprogramma wordt gesteld (liefst aan sportlieden): wat ging er door je heen? Om die vraag van een antwoord te voorzien zijn we aangewezen op de nalatenschap van de jongen en van de man die uit hem voortkwam, de wetenschapper, de reiziger, het familiemens, de echtgenoot; en op datgene waarnaar we

moeten gissen, zoals zijn seksuele geaardheid en de duidelijke en soms opzettelijke hiaten in zijn briefwisselingen. En dan is er dat vreemde herbarium, een bijzonder tweetal dikke albums vol botanische eclectica.

Onder de nummers GAR 42/214 en GAR 42/215 staan in het Rotterdamse Gemeentearchief twee volumineuze boeken geregistreerd, elk bestaande uit een tiental dikke kartonnen bladen die dienen als passe-partout voor het herbarium van

Elie. Dat wil zeggen: het is tot mij gekomen als 'Het herbarium van Elie van Rijckevorsel', maar of wij dit een herbarium mogen noemen is wellicht een punt van overweging. Voor de bioloog in mij is een herbarium een verzameling gedroogde planten die met een wetenschappelijk doel is bijeengebracht. In ons land kenden we tot voor kort het Rijksherbarium, te Leiden, (het is sinds enkele jaren opgegaan in het Nederlands Centrum voor [vervolg op pagina 10])

▲ Studioportret van Elie van Rijckevorsel uit 1862. (Gemeentearchief Rotterdam, 42/211)

Biodiversiteit, NCB Naturalis). Ook Het Natuurhistorisch in Rotterdam bezit een herbarium, bestaande uit ruim tienduizend bladen waarin de Nederlandse, en specifiek de Rotterdamse, flora is verzameld. Dit zijn voorbeelden van echte herbaria in de tweede betekenis die de dikke Van Dale eraan geeft: 'lokaliteit waar gedroogde planten bewaard worden'. De eerste betekenis: 'verzameling van, album met gedroogde planten' is daarentegen wel degelijk van toepassing. Elie's herbarium bestaat zelfs uit twee albums, gebonden door Boekbinderij J.C. Buhlmann, aan de Bierhaven te Rotterdam, en in de loop van twee decennia gevuld door de jongen met de scheve vlinderstrik.

Van 1863 tot 1883

Spaarzaam voorzag Elie zijn verzameling van notities omtrent vindplaats en jaartal. Zodoende weten we dat hij met monteren begon in 1863 ('Augustus') en eindigde in 1883, twintig jaar later ('Westplein'). De vele jaartallen en plaatsnamen in de beide albums lezen als een beknopt itinerarium van de vele reizen die Elie maakte vanaf het moment dat hij naar Zwitserland verhuisde:

- 1863 - Augustus (helaas is geen herkomst vermeld)
- 1864 - Rigi, Mei (toen zat hij dus weer in Zwitserland)
- 1864 - Krooswijk (met een K)
- 1865 - July (wederom is geen herkomst aangegeven)
- 1868 - Tyrol
- 1870 - Tour du Montblanc en Dauphiné
- 1872 - Noorwegen
- 1873 - Sahara
- 1874 - Lago di Como
- 1875 - Stelvio, Finstermunz, Splügen (drie Alpenpassen op de grens met Italië)
- 1876 - Pyreneeën
- 1880 - Spa, Vianden, Diekirch, Mullerthal
- 1882 - Brazilië (en Gurnigel [Zwitserland] bij twee hoekornamenten) (tot zover het eerste album)
- 1882 - Gurnigel (Zwitserland, in Juli, Augustus)
- 1883 - Westplein (Rotterdam); op hetzelfde blad ook Brazilië en Bayreuth.

Geen wetenschappelijk doel

Wie naar aanleiding van dit overzicht mocht denken dat hier sprake is van een wetenschappelijk verantwoord collectie, waarbij de objecten zijn voorzien van vindplaats- en vinddatum, vergist zich deerlijk. Het herbarium in de twee albums bezit geen enkele wetenschappelijke pretentie. Dat is opmerkelijk, want Elie was wel degelijk een wetenschapper, gepromoveerd in 1872 in Utrecht bij de vermaarde meteoroloog Buys Ballot en een groot deel van zijn leven als zodanig werkzaam. Hij verrichtte allerlei meteorologische metingen en waarnemingen, bezocht congressen en collega's over de hele wereld en hem werd zelfs een eredoctoraat verleend (in 1898 in Glasgow, bij de nog vermaardere Lord Kelvin). Tijdens zijn reizen zocht hij planten en bloemen om die te drogen en te bewaren, maar uit niets in het herbarium blijkt enige wetenschappelijke interesse in de plantkunde, de botanische systematiek of de plantengeografie. Wetenschappelijke namen komen nergens voor en vermeldingen (als er al een vermelding is) in de trant van '1882 Brazilië' zijn niet meer dan een eenvoudig geheugensteuntje.

Album van herinneringen

Als het herbarium geen wetenschappelijk doel diende, welke betekenis heeft het dan wel? Waarschijnlijk kunnen we hier twee aspecten onderscheiden, ten eerste het herbarium als een soort album van herinneringen, en ten tweede de bezigheid van het samenstellen als een vorm van chique creatief tijdverdrijf, een 'hobby' zouden we tegenwoordig zeggen. Wie tegenwoordig reizen maakt, als toerist of als meer bevlogen reiziger of zelfs om zakelijke redenen, doet dat gewapend met een fototoestel. Sinds de doorbraak van het digitale fotograferen en de sociale netwerken op internet is van menigeen iedere pas te volgen. In de tweede helft van de negentiende eeuw was het meenemen van zelfs een fototoestel onmogelijk, en wie op een of andere wijze iets van zijn reizen wilde vastleggen voor later, was aangewezen op het schrijven van brieven of dagboeken, het maken van schetsen en tekeningen, of het verzamelen van 'objets divers', curiosa, vroege souvenirs,

natuurhistorische of volkenkundige objecten of andere snuisterijen. Elie was zo'n verzamelaar en tussen alles wat hij tijdens zijn reizen vergaarde, zaten gedroogde bloemen, planten en andere plantendelen. Hij verzamelde inderdaad slechts delen van planten. Waar de wetenschappelijk verzamelende bioloog de gehele plant wil hebben, met wortel en tak, blad en bloem, zo verzamelde Elie alleen delen die hem interesseerden. Meestal waren dat bloemen, maar soms ook bladeren, of andere dingen zoals plukjes korstmos.

Hij zal alles in zijn hotelkamer hebben gedroogd, waarbij we ons alleen in onze fantasie kunnen voorstellen hoe hij bij lamplicht tussen stukken vloeipapier of oude kranten, of wellicht zelfs tussen de bladzijden van boeken, zijn planten heeft uitgespreid om te worden geconserveerd. De staat van de bloemen in het herbarium wijst erop dat hij zorgvuldig te werk moet zijn gegaan, want wie een bloem lukraak tussen twee vellen klemt, eindigt met een verfromfaaid resultaat. De bloemblaadjes van bijvoorbeeld een boterbloem moeten zorgvuldig worden uitgespreid en vastgehouden terwijl het vloeipapier er overheen wordt gelegd, anders is het eindproduct niet om aan te zien.

Kunstig vormgegeven

Uiteindelijk heeft Elie in twee decennia twee albums vol verzameld met de bloemetjes en de blaadjes die hij op zijn diverse reizen heeft geplukt. Zo leverden een reis door het Franse Alpengebied in 1870, of een tocht door Noorwegen twee jaar later, ieder een forse handvol klaverbloempjes, edelweiss, distels, varenblaadjes, pluizen van wollegras en toefjes korstmos. Elke handvol botanisch droogsel vertegenwoordigde herinneringen aan de betreffende reis. En iedere handvol werd uiteindelijk omgevormd tot een kunstig vormgegeven herbariumblad. De 'Tour du Montblanc en Dauphiné 1870' werd uitgevoerd als een lauwerkrans, een barokke festoen met een edelweiss in het midden en fijne mostakjes op de uiteinden. De reis naar Noorwegen in 1872 werd uiteindelijk een boeket, een weelderig stilleven, rustend op een minuscule takje korstmos van het geslacht *Cladonia*. Een zeer vergelijkbaar stilleven ontstond op basis van [vervolg op pagina 16]

het materiaal dat Elie in 1882 op de Zwitserse bergpas Gurnigel verzamelde (hij had kennelijk een voorliefde voor bergpassen want in 1875 had hij ook al planten van drie andere Alpenpassen meegenomen). Maar bij dit boeket, tien jaar na de Noorse tuil gevormd, voegde hij vier hoekornamenten toe, zoals de bekende oud-Hollandse Delfts blauwe tegels voorzien waren van hoekversieringen. Twee toefjes wollegras in de bovenhoeken en twee edelweiss-bloeiwijzen in de benedenhoeken vervullen deze functie en vervolmaken zo het herbariumblad. Maar bovenal geven deze hoekornamentjes aan dat de belangrijkste functie van het herbarium gelegen is in de schoonheid ervan. Een blad werd uitgevoerd als een kunstwerk, met een dikwijls symmetrische opbouw en een gevoel voor compositie. Het valt bovendien op dat, hoewel we maar een forse handvol bladen ter beschikking hebben, er in de twintig jaar dat Elie aan zijn herbarium werkte een zekere ontwikkeling zichtbaar is. De oudste bladen (Krooswijk, 1864) vertonen losse blaadjes en bloemen die zonder veel onderling verband op het papier zijn bevestigd, vaak los van elkaar. Daarna ontstonden gaandeweg de lauwerkransen en de boeketten, die vervolgens worden

voorzien van de genoemde hoekornamenten. Het laatste blad dat we hebben is compositorisch het meest vrije. De bizarre combinatie 'Brazilië, Westplein, Bayreuth', gedateerd 1883, toont twee grote boombladeren, een ervan van een iep, met enkele takjes struikheide, een blaadje van een bonte klimop, een ondefinieerbare bloem en wat (tropisch?) loof in een nogal ongebonden compositie die steunt op een klein, los takje dat als een grondje onderaan het blad is bevestigd. Het lijkt wel of hier de wat strakke conventies van het bloemstillevens voor het eerst worden losgelaten. Het is helaas het laatste, jongste, blad.

Een kijkje in de geest

Tot slot wil ik nog een paar opmerkingen kwijt over de techniek van het herbarium. De meeste plantenresten zijn niet gelijmd, maar op het papier bevestigd met kleine draadjes, genaaid dus feitelijk. De achterzijde van de bladen ziet er dan ook uit als het eindexamenwerkstuk van een chirurg in opleiding: tientallen kleine draadjes en knoopjes. Terwijl in een wetenschappelijk herbarium de planten gewoonlijk worden vastgezet met stroken papier die over de planten worden gelijmd, zou deze techniek in het kunstzinnig bedoelde

herbarium van Elie zeer storend zijn geweest; de oplossing met draadjes voorkomt dat nadeel geheel.

De dikke passe-partout randen voorkomen beschadiging, maar tegelijkertijd is de uitvoering van het als een boek gebonden album juist weer riskant. Wanneer er wordt gebladerd en er een blad wordt omgeslagen, komen de kwetsbare planten als het ware ondersteboven aan het blad te hangen. Als gevolg hiervan, en van de bijna-onvermijdelijkheid dat de albums niet liggend maar staand worden bewaard, zijn nogal wat onderdelen losgeraakt en zelfs verdwenen. Vooral in het tweede album, dat vanaf 1882 werd gevuld, resulteert dat in de nodige lege bladen. Dat is weliswaar te betreuren, maar voorkomt niet dat we ons met de nog resterende bladen een goed beeld kunnen vormen van de verzamelaar, die op zijn reizen planten en bloemen verzamelde als souvenirs en daar met bijna feminiene precisie kleine kunstwerkjes van componeerde. Het herbarium van Elie van Rijckevorsel levert ons een tijdsbeeld van het derde kwart van de negentiende eeuw, maar bovenal verschaft het een kijkje in de geest van een bijzondere persoon. ◀